

Kapronczay Katalin

Barts József orvos-gyógyszerészeti szótára

Több évtized telt el a Schuster–Bugát–Toldy-féle szakmai nyelvújítás nagy visszhangot keltett eseményei után, amikor Magyarország tudományos életében – a politikai enyhülés kedvező légkörének köszönhetően – ismét ráirányult a figyelem a gyakorló orvoslás és a megjelenő közlemények magyar nyelvűségének kérdésére. A szabadságharc leverését követő önkény szigora nem tett kivételt a tudományos kiadványokkal, folyóiratokkal kapcsolatosan sem, kizárólag a német nyelvűek kapták meg a hatóságok engedélyét a közreadásra. Így a magyar orvosi szaknyelv legfontosabb fóruma, az *Orvosi Tár* sem jelent meg többé. A nehéz években csupán egyetlen német nyelvű folyóirat, a soproni Wachtel Dávid (1807–1872) által szerkesztett *Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn* (1850–1860) jelenhetett meg a legfontosabb információk közreadására. Nagy jelentőségű volt, hogy Markusovszky Lajos (1815–1893) útjára indíthatta 1857-ben az *Orvosi Hetilapot*, majd 1861-től napvilágot látott a *Gyógyászat* című, szintén heti gyakoriságú orvostudományi lap Poór Imre (1823–1897) szerkesztésében.

A magyar nyelvű folyóiratok kiadásával egy időben ismét a középpontba került a magyar szakmai nyelv kérdése. A tudomány több évtizedes fejlődése új fogalmak megjelenését eredményezte, amelyeknek magyar nevet kellett adni. Ismét eljött a „nyelvészkedő” orvosok, tudósok ideje, és ha nem is olyan hevesen, mint Bugáték korában, de fellángoltak a viták. Alapjában véve mindenki az általa helyesnek vélt kifejezéseket alkalmazta, a köznyelvben keresett megoldást, vagy igyekezett újat létrehozni. A legnagyobb támaszt nyújtó szótár hiányát is érezték. Bugát sokat ostromozott *Természettudományi szóhalmazát* a hibáival együtt is használták, de az idő kétségtelenül eljárt felette. Az 1860-as években a fentiekben említett két magyar nyelvű szakfolyóirat olvasói számára – segédletül – összeállítottak orvosi szótárakat, de ezek sem terjedelmükben, sem tartalmukban nem bizonyultak elegendőnek (6, 7).

Ebben a helyzetben megoldásnak tűnt a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók által orvosi szótár összeállítására meg-

hirdetett pályázat. A XIX. századi tudományszervezés fontos eszköze volt a pályázati rendszer, amellyel a kutatásokat és a tudományos közlemények megírását, közzétételét ösztönözték. Ezen a területen figyelemre méltó és hatékony volt a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók működése. A legkülönbébb témák feldolgozására, megírására (természettudományok, orvosi témák: betegségek okai, járványok pl. trachoma, közegészségügyi problémák, gyógyszerészeti kérdések, sőt a magyar orvoslás történetének megírására, orvosi szakszótár összeállítására stb.) írtak ki pályázatokat. A jutalomdíj általában egyéni felajánlás alapján került letétbe, amelyet sok esetben nem vett fel a nyertes, hanem újabb pályamű jutalomalapjába forgatták vissza, vagy ha elegendő volt a pénz, kinyomtatták a nyertes művet. A Természetvizsgálóknak ezzel a korszak legtermékenyebb tudományos pályázati tevékenysége köszönhető. A pályázati munkák bírálatát a Budapesti Királyi Orvosegyesületre bízta. Valamennyi tárgykör jelisével benyújtott pályaműveinek értékelése más-más összetételű, több tagból álló bizottság elé került, ezáltal is biztosítva az elfogulatlan, csak a szakmai értékeket szem előtt tartó véleményalkotást.

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1876. évi, Máramaros-szigeten megtartott XIX. vándorgyűlésén Batizfalvy Sámuel (1826–1904) alelnök nagy ívű emlékbeszédben méltatta az előző évben elhunyt Toldy Ferenc (1805–1875) tudományos érdemeit. Emlékének tiszteletére „300 o.é. forintnyi pályadíjat tűz ki azon írónak, ki a tudomány s nemzeti nyelvünk előhaladott állásának megfelelő teljes orvosi és gyógyszerészeti 'Műszótárt' kritikai alapon leghelyesebben és legkimerítőbben megírja. A pályadíj a m. orv. és tv. XX. nagygyűlésén a legjelesebb mű szerzőjének fog kiadatni.” (3)

A közgyűlés résztvevői kitörő lelkesedéssel fogadták az ötletet, amely mindenképpen méltó emléket állított az orvosi szaknyelv fejlesztésében elvülhetetlen érdemeket szerzett Toldy Ferencnek. A pályázat egyidejűleg kihirdetésre került, a felajánlott jutalom összegét Batizfalvy hivatalosan letétbe helyezte a pénztárban.

A munka nagyságát, időigényességét tekintve meglepően rövid határidőt szabott a választmány, amennyiben a következő vándorgyűlésre már a bírálatok megszövegezését is elvárta. A XX. Nagygyűlésre, 1879 augusztusára, valóban megszületett nemcsak a szótár, hanem a minden szempontot figyelembe vevő két bírálat is Hamary Dániel (1826–1892) és Dulácska Géza (1838–1904) tollából. A pályamű a szokásokhoz híven – a szerző ismeretlenségének védelme, illetve a pártatlan ítéletalkotás érdekében – jelíggel ellátva („Proximus ardet Ucalegon”) került a bíráló bizottság kezébe. Terjedelme 559 ív, amely mintegy huszonötezer szakkifejezést tartalmazott.

Hamary Dániel bírálatja hosszabb, szinte mondatról mondatra, a legaprólékosabban elemezve halad végig a szövegen. Bevezető gondolatként az orvos-gyógyszerészeti szaknyelv területén folyamatosan tapasztalható hiányosságokra, hibákra hívja fel a figyelmet. Ugyanakkor örvendetesnek tartja, hogy általában nem csitul a magyar nyelv, de még a szakmai nyelv jobbítására irányuló törekvés sem. „Ma, midőn a pro és contra vélemények élénkebben, mondhatnám, zaklatottabban hangzanak fel, mint valaha – ma midőn egyes közszavainkra nézve sincs még jóformán megállapodás, annyival kevésbé műszavainkra: – igen nehéz feladat, jó vagy csak a jót megközelítő, mondhatni tűrhető, közhasználatra alkalmas orvos-gyógyszertani műszótárt írni [...]” (4). E szavakat olvasva az lehet az ember érzése, mintha egyetlen nap sem telt volna el Bugát színrelépése óta. Hamary első kritikái megjegyzése ugyanis rögtön a címet állítja pellengérré, nagyjából fél évszázad múltával is a *gyógyszer* kifejezést bírálja, és a halálra ítélt szavak közé szeretné száműzni.

A bírálat további részében felsorolt hibás szóalkotások elvetése, és a helyettük javasolt szavak szintén a korábbi vitákat élesztik fel, vagy tartják ébren. Hamary számos kifejezést a „helytelen csonkolás”, vagyis a feleslegesen kihagyott betűk, szótagok miatt helytelenít, indokai között a nehéz kiejtés és rossz hangzás szerepel. Példái: *szemköthártya* helyett *szemkötőhártya*, *felfoghatlanság* helyett *felfoghatatlanság*, *tápnedv* helyett *tápláló nedv*, *festany* helyett *festőanyag*, *mirigydagképződés* helyett *mirigydaganat képződés*, *küteg* helyett *kiütés*, *szörtyözrej* helyett *szörtyögő zörej*, *rezgörj* helyett *rezgő őrzöngés* stb. Van, amihez némi kommentárt is fűz: „*húgycsőszor*, hát miért nem *szoros?* jó egy szó ez!” (4).

Néha más szavak használatát ajánlja: *börgözölés* helyett *bőrpárolgás*. „*Hulla* helyett, maradjunk a *holt test* vagy *tetem* mellett, becsületos szavak ezek, holott a *hulla*, igaz hogy *hulladékra* is, de *hullámra* is emlékeztet.” „A *halottkém* is elvetendő: jó az a *halottvizsgáló*, maradjunk csak e mellett” (4). „*Eskór*, ugyancsak botránys műszó – mondjuk csak, mint a nép, *nyavalyatörésnek* vagy hagyjuk meg az *epilepsiát*.” „*Tébolyda*, az ilyen *da de* képzők vagy inkább képzős szók leginkább megfertőztetői a szép hangzású magyar nyelvnek! Miért nem mondjuk *őrültek háza* vagy *bolondház?*” „*Febris hectica* = *aszláz*, miféle szó az *asz?* Aszni igének a

csonkítványa”. „*Tuba acustica*, ezt *hallcsőnek* mondja pályázó, de a *Tuba Eustachiit* már *hallókürtnek*, és csakis ez utóbbi jó.” „*Praxim medicinam factitare* = orvosi gyakorlatot űzni pályázó szerint, helyesen magyarul: *orvosi működésben lenni*, vagyis *működő orvos*” (4).

A bírálat befejező gondolatait összegezve egyértelmű, hogy nem a szótár összeállítóját, hanem a még mindig hibákkal teletűzdelt köznapi szóhasználatot és a közvetlen hatása alatt álló orvosi szaknyelvet kívánta ostorozni Hamary Dániel, ezáltal ösztönözve mindenkit, aki tehet a bármi csekélységet jobbításért.

A pályadíj odaítélését – minden bíráló megjegyzés ellenére is – támogatja: „[...] az illető pályázó szeretettel csüggett munkáján, éjt-napot egygyé tett, míg ily értékes garmadáját gyűjté össze és állítá rendbe a köz- és műszavaknak, nem köznapi lélek munkája, nem közönséges törekvés eredménye ez: a mű becsületére válik szerkesztőjének, díszére a magyar orvosirodalomnak és hasznára a orvostudománnyal foglalkozóknak azon föltétellel [...], hogy a mai nyelvészet kifejelett irányában és megállapításai szerint javítsa ki úgy a megjelelt, mint a ki nem jelelt hibákat. A pályadíjra igen méltó pályamű!” (4)

A másik bíráló, Dulácska Géza rövidebben fogalmazta meg kritikáját. Két kérdésre várt választ a pályamunkától: először is, hogy megfelel-e a nyelvtudomány időszerű irányának; másodsor, hogy megtalálható-e a haladó orvostudomány valamennyi területéről származó kifejezés az összeállításban?

A bírálat első mondata kendőzetlenül őszinte és tömören rövid: „Az első kérdésre nem ad a mű kielégítő választ: *kutasz*, *étesz*, *távcső*, *látideg*, *mérv*, *gyógyművész*, *festeny*, *vény*, *küteg*, *eskór*, *ivarszerv* korcs-szavakat s ezeken kívül mindazt, mit a németből magyarra fordítottak, s a mivel az orvosi tudományt elárasztották s érthetlenné tették, folyton alkalmazza.” Dulácska már Bugát és kortársai nevének említése nélkül, de még mindig az általuk végbevitt nyelvi reform hibáit róta fel. Majd így folytatódik: „A második feltételnek sem felel meg eléggé, mert számos, különösen az utolsó évtizedben használni kezdett elnevezést nem lelünk meg benne [...]” (4).

Ezután betűrend szerint következnek a hiányolt fogalmak, szavak listája. A végkövetkeztetés szigorú, de mégis megengedő: „Szóval, mindannak dacára, hogy a munka iszonyú szorgalommal van összeállítva, sok benne a pongyolaság, sok a kihagyás, különösen az újabb dolgokból. Azon benyomást teszi rám, mintha szerző csak régi könyvekből dolgozott volna, s az orvosi tudomány újabb haladását nem is vette észre. Ezért én a díjat oda ítélnék nem tartom, de, tekintettel arra, hogy sok buzgóságot fejtett ki, ünnepélyesen megdicsérendőnek, s a mű fentebbi szempontok szerint való befejezésével megbízandónak véleményezem. S ha a központi állandó választmány bírálatára szerint teljessé tette művét, adassék neki át a pályadíj tiszteletdíjként” (4).

A XXI., Szombathelyen tartott vándorgyűlésen már megnevezték a jelígyével benyújtott pályamunka szerzőjét, Barts József orvosdoktor, akinek a 300 forintos pályadíj összegét tiszteletdíjként átadták (4).

Szerencsére nem kellett sokáig várni a kötet kinyomtatására, 1884-ben, Budapesten, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlése központi választmányának támogatásával napvilágot látott az összeállítás *Orvos-gyógyszerészeti műszótár* címmel, 708 oldal terjedelemben.

A bevezetőben számos további információt találunk a mű létrejöttének személyes indíttatását, illetve a tárgyilagosan elfogadott kritikákat illetően. Barts József leírja, hogy már korábban foglalkoztatta a szakmai nyelv kérdése, mint ahogyan a pályázatot meghirdették, a felhívás csak újabb lendületet adott a kitűzött célok megközelítéséhez. Bár félelemmel töltötte el a tudat, hogy nyelvészeti képzettsége hiányában szinte lehetetlenre vállalkozik, mégis sarkallta a jobbítás szándéka. „[...] legfőbb idejének láttam, hogy az orvosi irodalomnak görög-deák – de főleg magyar műnyelvezetét komoly megrostálásnak vessük alá. Vigasztalt a tudat, hogy jóakaratom és szorgalmam nem vesznek kárba, ha sikerül felköltönnünk a közfigyelmet azon elvadulásra s azon okvetetlenkedő szófaragásra, mely jelenleg az idegen (görög-deák) műkifejezések alkotását jellemzi, ha szerét ejtjük, hogy a jogosan megrótt és megróható magyar orvosi műszavaknak legalább egy részét olyanokkal pótoljuk, melyek ellen a magyarság szempontjából alapos kifogás nem lehet [...], ha megindítjuk azon harcot, melynek célja, hogy megtisztítsuk a magyar orvosi nyelvet a becsempészett germanismusoktól és barbarismusoktól [...]. Nem fogják aztán többé szemünkre vethetni, hogy orvosi magyar nyelvzetünk kiöli még a töről szakadt magyar orvosban is a nyelvérzékét, nem fognak újjal mutogatni reánk, mint nyelvrontókra” (2).

Egy szótár anyaggyűjtése mindig fáradtságos, mindamelllett körültekintőnek kell lenni a forrásokat illetően. Barts mindenekelőtt a régebbi és újabb német szótár-irodalomra támaszkodott, de saját könyvtára könyveit és a korabeli „napi orvosi sajtóirodalmat (1874–1883)” is átnézte, továbbá a Balogh Kálmán szerkesztésében 1883-ban megjelent szótárra is hivatkozik. Tehát az eredeti pályamunka elkészítése után is folytatta a kézirat javítását, bővítését. Barts adatai szerint „e gyűjtés eredménye hozzávetőlegesen 38 ezer terminus technicus” (2). Mindent összevetve az eredeti pályamunkához képest (huszonöt ezer kifejezés) lényegesen terjedelmesebb összeállítás került ki a nyomdából.

Második fontos lépésként a szófejtést, a szavak elemzését jelölte meg, így kívánta a hibás szavakat megtalálni. „Minden műszó, mely bármily oknál fogva megrovást érdemel, stigmatizálva van, meg van bélyegezve. A bélyeg: vox hybrida, verbum hybridum, barbarismus” (2).

Meggyőződéssel jelentette ki, hogy hibát követett volna el, ha csak bírál, ezért ahol jobb kifejezésre bukkant, megtette a javaslatát a cserére. „Sőt annyira elragadott a hév, hogy én is atyja lettem egynéhány teremtésnek. Így ajánlom a *strumitis* helyett (*struma* deák szó, *itis* pedig görög képző) a *bronchocelitis* szót [...] = *struma*, *pupillometria*, *pupillometer* helyett *corometria* és *corometrium* szavakat” (2).

Elve volt bántatlanul meghagyni minden olyan kifejezést – bármennyire is furcsa, „barbár” – „melyet könnyű szerrel a magyar nyelv íze szerint nem lehet átalakítani. Kerültem tehát minden erőszakot: inkább sornyi körülírás, mint fülbántó szófaragás [...]. Mindamelllett lehetetlen volt kikerülnöm, hogy helyenkint, látszólag új szót ne alkossak” (2).

Ezt követi az általa javasolt, foganatosított változtatások felsorolása, „rendezetlenül, úgy a mint tollam ügyébe esnek”. Ebből idézünk a következőkben, és figyelmes olvasással látjuk, hogy a pályázati bírálatban kifogásolt szavak is szerepelnek közöttük (2):

Tetszhalott, tetszhalál = fél holt, vélt holt, vélt halott.

Utóbbi népies kifejezés.

Kutacs (fontanella) = a feje lágya

Bőnye = borítás

Delejes álmom (hypnotismus) = mesterséges álombamerítés

Láttelelet = orvosi lelet

Látszerész = optikus, szemüveges

Ütér = verő ér

Sápkór = sápadtság

Gyógyszerisme = gyógyszerismeret

Kórisme = kórhatározás

Bélsár = emésztet. Utóbbit azért vettem fel, mert a nép használja, s igen illedelmes kifejezés.

Hulla = tetem, holttest

Hullakémlés, hullakémlő = tetemlátás, tetemlátó,

Szülfájdalom = vajúdás, vajúdó fájdalom

Testegyenészet = testigazítás

Eskór = nyavalyatörés, nehéz kór

Bár kezdetben kétségei voltak, hogy más irányú végzettsége és gyakorolt hivatása miatt illetéktelen a nyelvészkedésre, de „a tíz évi harc – az orthologia és neologia között – tisztán megmutatta azon utat, melyen haladnom kell, melyen haladnom szabad. Végig olvastam a Nyelvőrt, [...] éber figyelemmel hallgattam a nép szavajárását, s megért bennem az a meggyőződés, hogy nem fogom szem elől téveszteni azon mesgyét, melyet csekély magyar nyelvismeretem s orvosi képzettségem kiszabnak” (2).

A befejező gondolat a köszöneté: a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók állandó választmányának, név szerint Kovács József elnöknek és Staub Móricz választmányi jegyzőnek, akik „fáradhatatlan buzgalommal” jártak el a munka kiadásának érdekében. Nem kevésbé Falk Zsigmondnak, a

Pesti könyvnyomda részvénytársaság igazgatójának, aki a kötet tetszetős kinyomtatásáról gondoskodott, „habár nyilván meg volt győződve, hogy a vállalat anyagi haszonnal nem jár” (2).

Végezetül ismerjük meg Barts József életútját, sokrétű munkásságát! 1844. február 18-án, Bártfán született. Orvostudományi oklevelét a pesti egyetem orvosi karán szerezte meg, a sebész- és szülésmesteri képesítést is elnyerte. Egy ideig uradalmi orvos volt Bébán – Torontál megyében –, majd Pozsonyba költözött, és gyakorló orvosként tevékenykedett. 1892-ben a pozsonyi országos kórház igazgatója lett. Tudományos tevékenységét a Pozsonyi Orvos-természettudományi Egyesület tagjaként, az orvosi szakosztály jegyzőjeként fejtette ki.

Szakmai közleményei az *Orvosi Hetilapban*, a *Pester Medizinische Presseben* jelentek meg. A *Budapesti Közlöny* számára tárcacikkeket írt, a *Hazánk* című hírlapban természettudományi témájú közleményeket jelentetett meg.

Érdekes szívfolt Barts életművében a két – sajnos kudarcra végződő – lapszerkesztői próbálkozása. 1868 tavaszán Czakó Kálmánnal (1843–1895), az állatorvosi tanintézet tanárával együtt részt vállaltak – névtelenül – a *Munkások Újsága* szerkesztésében. A lapot az 1848/49-es szabadságharc idején Táncsics Mihály alapította, a városi munkásság, falusi földművelők színvonalas felvilágosítását, érdekvédelmét szolgálta. Az említett időszak a lap életének második korszaka volt, alcíme szerint „Hetilap a munkások, különösen a kisebb iparosok, gazdálkodók és kereskedők érdekei képviselőjére”. A lap akkori közreadását a Buda-Pesti Munkásegyletben fontos szellemi irányító szerepet játszó, és vezető tisztséget is betöltő Jókai Mór szorgalmazta. A *Munkások Újságának* azonban csak néhány száma jelent meg, részben anyagi

gondok, részben a Munkásegyletért folyamatos politikai támadások miatt.

Barts 1873 májusában alapította meg Vutkovich Sándorral (1845–1905) közösen a *Pozsonyvidéki Lapokat*, amely abban az időben az egyetlen magyar nyelven közreadott felvidéki hetilap volt. Vutkovich már az alapítás évében a megyei közigazgatás segítségét kérte a lap anyagi támogatása érdekében, mivel az előfizetők nem tudták biztosítani a kiadás költségeit. Néhány évig a vármegye hivatalos közlönyeként, majd rövid ideig napilapként jelent meg, de nem tudott szélesebb olvasói kört megnyerni, így az évtized végére megszűnt.

Barts József 1896-ban hunyt el Pozsonyban.

IRODALOM

1. Balogh Kálmán (szerk.) *Orvosi műszótár* Budapest, Eggenberger 1883.
2. Barts József *Orvos-gyógyyszerészeti műszótár* Budapest, Zilahy Sámuel kiad. 1884:V–XI.
3. Gerlóczy Gyula, Dulácska Géza (szerk.) *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1876. augusztus 22-től egész 28-ig Máramaros-Szigeten tartott XIX. Nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai* Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda 1878:15–6.
4. Gerlóczy Gyula, Dulácska Géza (szerk.) *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1879. augusztus 29-től egész szeptember 2-ig Budapesten tartott XX. Nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai* Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda 1880: 31–6.
5. Gerlóczy Gyula, Dulácska Géza, Müller Kálmán (szerk.) *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1880-aug. 21-től aug. 27-ig Szombat-helyen tartott XXI. Nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai* Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda 1882.
6. *Orvos-gyógyyszerészeti műszógyűjtemény*. Gyűjtötte és kiadta az Orvosi Hetilap szerkesztősége, Pest, Müller Emil – Melléklet az „Orvosi Hetilap”-hoz 1862.
7. Poór Imre, Nékám Sándor (szerk.) *A szükséges orvosi műszavak deák, magyar, német zsebszótára* Pest, Poldini–Noséda kiad. 1861.

„A szaknyelv szerszám. Miként az alkotóművész, a kreatív iparos sem képes szerszám nélkül kifogástalanul dolgozni, így a tudományok világában a tudományos eredmények megfogalmazása is szerszámot, azaz közérthető, egységes szaknyelvet kíván. Ezt a szaknyelvet a tudományos dolgozónak kell új közleményei írása során állandóan csiszolnia, frissítenie.”

Donáth Tibor
Magyar Orvosi Nyelv 2003